

Si Ka Pepe Diokno sa Pananaw ni Monico Atienza: Interbyu kay Monico Atienza para sa Video-Dokumentaryong “A Nation for our Children, The Life and Vision of Jose W. Diokno”*

TERESITA GIMENEZ MACEDA

Hunyo 1983 nang personal kong makilala si Monico Atienza. Sabay kaming pumasok sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas para magturo. Pero madalas na siyang ikwento sa akin ng kanyang matalik na kaibigan at naging kasama sa kilusang pambansa demokratiko na si Nilo Tayag na naging kaklase ko naman sa Sociology noong 1981. Panahon pa iyon ng Batas Militar.

Ayon kay Nilo, wala sa katiting ng dinusa ni Monico ang naranasan niya sa loob ng piitan ng militar. Sinubukan ang tatag ng prinsipyo ni Monico ng iba’t ibang uri ng tortyur na dinapat hindi lamang sa iba’t ibang bahagi ng kanyang katawan kundi maging sa kanyang utak. Pinakamalala na dito ang pag-experimento ng militar ng truth serum sa kanya. Gayunpaman, di nagwagi ang militar na baliin ang kalooban at pagkatao ni Monico.

Bagay ito na ikinamangha ng yumaong Jose W. Diokno. Di man siya naging abogado ni Monico, sinubaybayan niya ang kanyang kaso at tinawag ang atensyon ng internasyunal na komunidad sa karahasan ng kamay na bakal sa mga detenidong pulitikal tulad ni Monico. Sa talumpati niya tungkol sa Batas Militar sa International Council Meeting ng Amnesty International sa Cambrdige, England noong 21 Setyembre 1978, binahagi ni Diokno ang pagtagos sa kanyang puso ng

anas ni Monico sa ilalim ng awtoritaryanong rehimen ni Marcos at ang kabuluhan ng kanyang di magaping espiritu sa kabila ng labis na kalupitan at pagpahirap sa loob ng karsel militar:

...there is a memory locked in my heart that begs to be shared. It is a memory of a young couple — not yet in their thirties — whom I saw some months ago in a large hall that had been converted into a military courtroom, waiting for the case to be called in which they stood accused with ninety other young people.

I had met the young man before martial law. He was a university student, a leader, brilliant, articulate, involved. That day in the courtroom he sat on a rattan chair, almost motionless, staring blankly ahead, his mouth half open, totally oblivious to the people and the chatter around him; for he had been detained under martial law; punished so repeatedly and so brutally, and subjected to so large a dose of what the military call the truth serum, that his mind had cracked. He is confined, to this day, in the mental ward of a military hospital.

Behind him stood his wife, straight and proud; one hand lightly resting on the crown of his head, the other touching his shoulder tenderly yet defiantly, ready to spring on anyone who might still want to hurt the husband.

As I looked at the couple, I saw in them the face of every Filipino; and I knew then that martial law could crush our bodies; it could break our minds; but it could not conquer our spirit. It may silence our voice and seal our eyes, but it cannot kill our hope nor obliterate our vision. We will struggle on, no matter how long it takes us or what it costs, until we establish a just community of free men and women in our land, deciding together, working and striving together, but also singing and dancing, laughing and loving together.¹

Bagamat, di niya pinangalanan ang mag-asawa, walang duda na si Monico at ang kanyang asawa ang alaalang humihiwa sa puso ni Diokno.

Isa si Senador Jose W. Diokno sa mga unang hinuli ng militar bago maghatinggabi noong Setyembre 22, 1972. Kinaumagahan dineklara ni

President Ferdinand Marcos ang Batas Militar sa Pilipinas. Pagkaraan ng isang buwan, hiniwalay sina Ka Pepe at Ninoy Aquino sa ibang detenido, tinali sa isa't isa, inilagay sa malaking kahon, at inilipad sa Fort Magsaysay sa Laur, Nueva Ecija. Walang kaalam-alam ang kanilang mga pamilya na doon sila binartolina. Dahil sa pagsampa ng writ of habeas corpus ng kanilang mga asawang sina Nena Diokno at Cory Aquino at walang tigil na pag-uusig ng mga internasyunal na organisasyon para sa karapatang pantao, napilitan si Marcos na ibunyag kung saan niya pinakulong ang dalawa niyang tinuturing na mga pangunahing “kaaway ng estado.”

Nang palayain siya ng diktador, nabuo ang isip ni Ka Pepe na gagamitin niya ang brilyo ng kanyang isip para ipagtanggol ang mga detenidong pulitikal, ang mga komunidad na napipinsala noon ng aksyong militar, ang mga pamilya ng mga winala ng awtoritaryanong rehimen. Gagamitin niya ang batas at gayundin ang mga extra-legal na paraan para hamunin ang legalidad ng batas militar.

Nang mapalapit ako sa dating senador dahil sa pag-organisa niya ng tinatawag niyang mga “unorganizables” sa ilalim ng KAAKBAY (Kilusan para sa Kalayaan at Kasarinlan ng Bayan), doon ko nakita ang kanyang lubos na pagmalasakit sa mga detenidong pulitikal. Ano mang oras, laging bukas ang kanyang bahay sa kanilang mga pamilya at mga kasamang humihingi ng payo at tulong. Tuwing may nakalayang bumibisita sa kanya, sinasalubong niya ito ng malaking ngiti. Isa na naman itong tagumpay laban sa diktador.

Minsan nabanggit niya sa akin ang tungkol kay Monico Atienza. Pinanghinayangan niya ang di makatarungang paghuli at labis na pagpahirap sa mga aktibistang tulad ni Monico na matatalas ang isip, mahuhusay na lider, at malakas ang paninindigan sa katarungan, kalayaan at kasarinlan ng bayan. Para kay Diokno, isa ito sa mga pinsalang dulot ng Batas Militar na mahihirapan ang bayan makaahon. Parang winala sa bayan ang isang henerasyon ng kabataang may potensyal maging lider pulitikal para mabago ang di makatwirang strukturang panlipunan, mabalik ang kasarinlan ng bansa at mapahusay ang kalidad ng buhay ng sambayanan. Tingnan lamang ang bumubuo ng Kongreso natin ngayon at makikitang may batayan ang pangamba ni Diokno.

Di maitangging nag-iwan ang truth serum ng mga bitak sa pag-iisip ni Monico. Tulala, blangko ang mga mata, wala sa sarili niya nang matagpuan ni Nilo Tayag ang kanyang kaibigan sa Batangas pagkatapos nitong makalaya sa detensyon noong 1980. Kasama nina Leoncio Co at iba pang kaibigan, inalagaan nila si Monico hanggang bumalik ang sigla sa kanyang katawan at pag-iisip. Tamang-tama, nagbukas ang pinto ng Unibersidad ng Pilipinas sa mga dating detenidong pulitikal na di nakatapos ng kanilang mga digri. Nakaahon si Monico sa kanyang kalagayan, nagpasyang tapusin ang kanyang pag-aaral at bumalik sa UP noong 1982. Di na niya nilisan ang unibersidad hanggang sa kanyang pagpanaw.

Magkatabi ang aming faculty room sa ikatlong palapag ng Faculty Center. Sa labas ng aming mga pinto mas nakilala ko ang galaw ng isip ni Monico. Kapwa kami nagsasaliksik sa kultural na produksyon ng mga kilusang panlipunan. Siya sa papel na ginampanan ng Kilusang Pambansa Demokratiko sa pagdebelop, pagpayaman at pagpalaganap ng wikang Filipino; ako sa mga awit na nilikha ng mga membro ng Partido Komunista at Partido Sosyalista ng Pilipinas na tinuring nilang kanilang kasaysayan. Sensetibo sa pag-iba ng pahiwatig at kahulugan ng salita batay sa mga anyo nito, pinalalim ni Monico ang aking pagkaunawa sa mga kritikal na terminong aking ginagamit sa aming mga diskusyon. Pinansin niya, halimbawa, ang kaibhan ng “nakilahok” sa “lumahok.” Kung “nakilahok” daw ang gagamitin ko para sa mga membro ng kilusan, para na ring sinasabi kong di kusa ang kanilang partisipasyon sa kilusan. Samantala, kung “lumahok” ang gagamitin ko, kikilalanin ko ang active agency ng mga membro.

Bunga ng aming tagisan ng isip sa harap ng mga pintuan ng aming mga kwarto ang pagbuo ko ng kritikal na terminong “piniping kasaysayan.” Kung tinuloy kong isulat ang aking disertasyon sa Ingles, tiyak na mahuhulog ako sa bitag ng mga kanluraning konsepto tulad ng “silences and gaps” sa produksyon ng kaalaman. Binusisi namin ni Monico ang salitang “pinipi.” Napakagrapiko ng salita. Napakalalim ng kahulugan kung ilapat sa uri ng diskurso ng mga membro ng kilusang panlipunan. Mas malakas ang dating ng salitang “pinipi” kaysa “tahimik” o “pinatahimik.” Nakapaloob sa “pinipi” ang marahas na pagsupil ng kolonyalismo sa karapatan ng malayang pagpahayag ng mga taong

bayan. Pinapahiwatig ng “pinipi” ang di pagkamatwid ng gawi ng estado at ng akademya ng di pagbigay halaga, di pagdinig, di pagkilala sa mga produksyong pangkultura ng karaniwang taong bayang lumahok sa mga kilusang mapagpalaya. Dinidiin ng “pinipi” na sa istorya ng ating bayan, di binigyan ng espasyo ang tinig ng higit na nakararaming taong bayan. Maituturing itong pagmardyinalisa at, mas malala, paghamak sa pagkatao ng nakararami sa ating bayan. Tunay nga na sumalok ako sa batis ng dunong ni Monico. Pinayaman niya ang aking kamalayan sa kulturang Pilipino at ang sarili kong pagkatao.

Kailanman, di pumasok sa diyalogo namin ni Monico ang usapin ng karahasan ng batas militar at ang kalupitang kanyang dinanas. Ginalang ko ang pribadong espasyo ni Monico, at marahil isa iyon sa dahilan ng patuloy naming pag-uusap. Pero di ko maiwasang isipin na sa kabila ng tangka ng militar na durugin ang utak ni Monico, tumalim lalo ito.

May espesyal na lugar si Monico sa puso ni Pepe Diokno. Kaya nang kinomisyon ako ng Jose W. Diokno Foundation, sa suporta ng ABS-CBN, para gawin ang video-dokumentaryong *A Nation for Our Children: The Life and Vision of Jose W. Diokno* (ABS-CBN, 1987), si Monico ang pinili kong interbyuhin para maunawaan ang papel na ginampanan ni Pepe Diokno sa kilusang makabayan at sa pagtanggol ng mga detenidong pulitikal.

Dinala ko si Monico sa bahay ng mga Diokno at doon ko siya ininterbyu. Sa video-dokumentaryo, pinili ko lamang ang ilang pahayag na inakala kong mahalaga sa pagbuo ng naratibo ng buhay at bisyon ni Diokno. Maswerte na inilagay ng JWDiokno Foundation at ABS-CBN sa aking pangangalaga ang lahat ng U-matic tapes na bumubuo ng aking saliksik sa mga mahahalagang materyal at mga interbyu ko kina Carmen Diokno, Popoy Diokno, Justice JBL Reyes, Chino Roces, Lean Alejandro (isang araw bago siya pinaslang), Monico Atienza at ilan pang iba.

Binalikan ko ang aking interbyu kay Monico, at ginawa ang transkripsyon. Ngayon, may pagkakataon muli tayong mapakinggan ang tinig ni Monico. May pagkakataon muli tayong masaksihan ang di mapurog ng diktadura na talas ng isip ng mahal nating kasama at kapanalig na si Monico M. Atienza.

Teresita G. Maceda (TGM): Monico, maari mo bang isalaysay ang sirkumstansya ng iyong pagkahuli at ilarawan ang iyong karanasan bilang bilanggong pulitikal?

Monico M. Atienza (MMA): Nahuli ako noong magtatapos na ang 1974, Oktubre ito. At dinala ako sa Camp Aguinaldo. Dinala din ako sa 173rd PC Company sa bandang Pampanga. At maraming pagkakataon pagkatapos siguro ng mga dalawang araw sa Camp Aguinaldo na dinadala ako sa iba't ibang lugar na di ko na natitiyak kung saan. Kung minsan may takip ang aking mata, kung minsan naman ay di ko talaga maunawaan. Nag-iiba ang iyong paningin kung halos siguro tatlong linggo ka nang di makatulog. Hindi ko alam kung araw o gabi yung kalagayan.

Pagkatapos noon, ako ay dinala sa Crame at sa 5th CSU. Doon, inalisan ako ng damit. Ibig sabihin, yung dalawang bahagi, itaas at ibaba. Ipinosas ako at inumpisahan na ng pagtatanungin, gulpihin at kung anu-ano pa.

Ayaw ko na sanang alalahanin yung nangyari sa akin. Iminumungkahi ko na sana, yung kapisang bahagi ng aking kahirapan sa loob ng kulungan ay makita na lang ninyo sa isang tulang nalathala nung ako'y kapanamayin ng isang taga-Diliman Review kung saan naipakita ang matitinding karanasan ko. Ayaw ko nang ulitin sa ngayon.

Ngayon, nung mga panahong iyon, napaka-aktibo na ni Ka Pepe sa problema sa kaso ng mga detenidong pulitikal. Natatandaan ko na hindi pa man pumapasok ang dekada setenta, mayroon na siyang hinawakang mga kaso na may kaugnayan sa mga detenidong pulitikal o mga kasong pampulitika. Ang isa nga rito ay -- dekada setenta na ito -- ang kaso ni Nilo Tayag.

Ngunit ang pagtatagpo namin ni Ka Pepe sa personal at pulitikal na antas ay noong naging kasama ko siya sa Movement of Concerned Citizens for Civil Liberties. Kami ang mga bata, tinatawag na aktibista, sa mga huling bahagi ng dekada sesenta. At siya ang matanda na kauna-unahan siguro, bukod kay Senator Tanada, na nakaugnay ng mga membro ng Kabataang Makabayan, at di magtatagal, ng mga membro ng Samahan ng mga Demokratikong Kabataan, at ng Movement for a Democratic Philippines.

TGM: Sandali, dahil wala nang masyadong nakakaalaala ng MCCL, maari mo bang ipaliwanag kung paano ito nabuo at kung ano ang naging papel ni Sen. Diokno dito? May kaugnayan ba ito sa pagsuspende ng writ of habeas corpus?

MMA: May kaugnayan nga ito sa suspension of the writ noong Agosto 1971. Ang mga organisasyon namin, ang mga organisasyong makabayan, ang mga organisasyong demokratiko ay medyo nahirapan nang kumilos dahil suspendido na nga ang pribilehyo ng writ. Kung ganon, napagkasunduan ng mga kabataan at marami-rami ring mga manggagawa, propesyunal at guro, na magbuo ng isang parang alyansa. Di ko na mabanggit ang pangalan ng mga organisasyong ito. At kaagad nabuo ang mga ganito sa tulong ni Ka Pepe. Hindi lamang ang mga kabataan, mga guro, mga manggagawa, mga propesyunal na bumubuo nito ang pinag-iinitan noon ni Marcos kundi maging ang mga kagaya nila Ka Pepe, at yung mga kaibigan niya. Hindi ko na natatandaan ang mga pangalan.

Pero ang lumitaw, ang naging pangulo ng kasapiang ito ay si Ka Pepe, kasi hindi siya basta-basta magagamitan ni Marcos noon ng kanyang instrumento ng suspendidong writ. Bukod pa ay abogado si Ka Pepe. Ngunit ang mahalaga ay yung kahandaan niya doon sa mga tinatawag noon na mga komunista, mga tuta ni Mao o tagasunod ng Tsina. Hindi siya nangingimi. Siguro, sa aking tingin, ito ay dahil sa punto ng legalidad, kaya niyang ipagtanggol ito. At talagang mayroon na siyang puso para sa ipinaglalaban para sa makabayang

industriyalisasyon, pagbabagong agraryo o pagbabago sa agrikultura.

Dahil nga kasali si Ka Pepe, nakakilos itong MCCL na maluwag-luwag, hindi lamang sa Plaza Miranda at sa may Kongreso, kundi pati sa mga komunidad. Ang nagagamit ng mga aktibista noong panahon na iyon para sa pag-organisa ay ang MCCL. Katunayan, nakatulong pa ito kay Voltaire Garcia sa kanyang pagkakandidato sa pagiging delegado sa Constitutional Convention ng 1971. Kung tama ang aking pagpapalagay, ang MCCL ang malawak na alyansa nang panahong iyon kung saan nandyan ang mga pambansa demokratiko, nandyan ang patriotiko, nandyan ang makabayan at hindi lamang ang mga masasabing mga mahihirap. Sa ilang panahon, ibig sabihin buwan, masasabing nakikilala ang MCCL. Magkakaroon ng maraming pagkakataon si Ka Pepe na makapagsalita sa iba't ibang lugar kung saan nadadala niya ang maraming isyu. Noong panahong iyon, maliwanag nang laban sa dayuhang panggigipit ng Amerika si Ka Pepe.

TGM: Noong panahong iyon, masasabi ba natin na ang pagtingin ng taong bayan kay Ka Pepe ay hindi na isang tradisyunal na politiko?

MMA: Kung ang pagbabatayan ko ay tingin ng aking ama, ng mga ka-edad niya noong panahon na iyon sa Batangas o kahit ng mga nakasama kong estudyante at manggagawa sa Manila, ibang klaseng pulitiko si Ka Pepe. Hindi man nila sinasabing hindi siya tradisyunal, iginagalang siya. Bagamat hindi pa pinag-uusapan nang matindi yung tradisyunal o di tradisyunal na pulitiko, kakaiba talaga siya kahit sa Senado.

TGM: Sa panahong ito, masasabi ba natin na yung pakikibaka laban sa base militar ay nandun na? Nagposisyon na si Ka Pepe doon?

MMA: Ang natatandaan kong malinaw, yung kanyang pagpapaliwanag sa mga pulong ng MCCL at sa mga forum at symposium na dinaluhan niya. Ngunit hindi kasing sistematiko siguro kaysa nitong mga huling panahon ng kanyang buhay. Ang ibig

kong sabihin, simula noong tuluyan na niyang tangkilikin ang pagtataguyod ng mga kaso ng mga detenidong pulitikal. Lalo itong titingkad bago pa man mamatay si Senator Aquino. Pagkatapos mapaslang si Ninoy, diyan na lalabas ang mga sistematikong artikulo ni Ka Pepe sa isyu ng base militar ng US sa ating bayan, ang kanyang pananaw at paninindigan sa kasarinlan. Ikinagulat ito ng ilang mga kasamahan ko. Hindi namin maisip na ganyan katindi ang kanyang magiging kritisismo sa mga base militar sa Pilipinas.

TGM: Nung mahuli ka, Monico, sinabi mo noong Oktubre, 1974, nandoon pa ba sa loob ng detensyon si Ka Pepe?

MMA: Palagay ko’y wala na. Kasi ilang buwan pagkatapos nun, natatandaan ko na nakikita-kita ko siya sa korte at humahawak na ng mga kaso.

TGM: Naging abogado mo ba siya?

MMA: Sa punto na siya ang nagtataguyod ng aking kaso sa korte, hindi maaaring masabi. Ngunit sa punto ng kanyang pagtataguyod sa aking mga karapatan, ang desiminasyon tungkol sa akin at sa aking kaso, masasabi kong naging abogado ko siya. Katunayan, tinutulungan pa niya ang talagang abogado ko, kung papaano ako dedepensahan. Sabi niya: “Ganito ang nangyari diyan. Napakaraming pahirap ang inabot niyan hanggang dumating pa sa punto na halos nawala sa kanyang sarili dahil sa nangyari. Maraming mga organisasyon ang nagtataguyod sa ganyang mga kaso hindi lamang dito sa Pilipinas kundi sa ibang bansa. Kung ganoon, sana’y gamitin mong paraan. May kahirapan tayong manalo nang legal, dahil nandyan si Marcos. Mahirap ang mga kasong ating hawak, ngunit mayroon tayong paraan na matulungan ang ating mga hinahawakan na mga detenido dahil, yun nga, sa human rights violations.”

Pinakamatingkad siguro na pag-aabogado niya sa akin ay yung ginawa niya sa ibang bansa, lalo na sa Europa, kung saan napakadramatiko ng presentasyon niya sa aking kaso, nabanggit

pa niya ang aking asawa, at kung gaano kaawa-awa sa kanyang tingin. Ngunit bukod dito, habang nililipat ako sa iba't ibang kulungan, dinadala ako sa mga ospital ng militar, nagpapaabot pa rin ng kanyang pangungumusta si Ka Pepe at sinasabi doon sa mga nakalabas nang detenido, doon naman sa mga may paraang makarating sa akin ng mga nakakulong pa, sinasabi niya yung “Magtiyaga ka, magpakatatag ka, hindi pinababayaan ang iyong kaso.” Sinabi pa nga niya, “Kung gusto niya, pero siya lang ang makakadesisyon nito, ilipat na sa akin ang kaso niya.” Pero hindi nangyari yun sa iba't ibang kadahilanan.

TGM: Mayroon ka bang alam na kongkretong pagtulong ni Ka Pepe sa ibang detenedong pulitikal? Ano ang mga matitingkad na kaso ang mga hinawakan niya?

MMA: Hinawakan niya ang kaso ni Nilo Tayag, 1970. Hinawakan niya ang kaso ni Hermenegildo Garcia, ni Mila Astorga Garcia, ni Julius Fortuna, I think ni Fidel Agcaoili. Tumulong din siya sa kaso ni Jose Maria Sison, at palagay ko, mayroon din siyang pagtulong sa kaso ni Bernabe Buscayno, bagamat maaaring hindi siya ang tuwirang abogado. Ngunit kay Hermie, kay Mila, kay Julius, kay Julie Sison, asawa ni Jose Maria Sison, siya ang abogado. At talagang hindi lamang ito pagtulong, hindi lang ito pagiging tradisyunal na abogado.

Si Ka Pepe kasi, hindi siya naniningil sa political detainees, sa political prisoners. Kung mayroon ka lang maiabot, mabigyan mo ng isang libro, karamihan salamat. Kung bakit niya ginagawa ito, natatandaan ko, magkakaroon na ng konklusyon na nakikiisa na siya sa maraming prinsipyo, nakikiisa na siya sa maraming isyu na ipinaglalaman ng mga detenedong ito. Nagbibiro pa nga siya minsan, “Ay! Hindi ako makakasipot sa inyong hearing,” ito naman ay kwento lang sa akin ng ibang detenido, “kasi may hahawakan akong mga kaso.” Kung ano man ito, mga kontrobersyal na kaso na medyo hindi dapat niya hawakan, magsasabi siya – “Maghahanap-buhay naman ako dahil napakarami ninyong libre.” Ganun.

At natatandaan ko pa sa korte, basta't siya na ang nagsalita, tumutupi na yung mga abogado ng military commission. Kasi andap sa kanya. Katunayan, hindi ko na lang mababanggit ang mga pangalan, maraming mga hindi naman napakabigat na kaso ang naayos niya dahil ayaw na siyang makaharap ng militar sa korte. Kaya nagawan niya ng paraan na siguro pwede nating matawag na extra-legal. Ibig kong sabihin, hindi lamang yung pagiging abogado niya sa pamamagitan ng korte kundi pwede rin siyang mag-abogado sa pamamagitan ng pagsasaayos. Kung ganun, ginagamit niya talaga sa kongkreto yung maaaring gawin.

TGM: Sa palagay mo, ano talaga ang dahilan kung bakit pumasok si Ka Pepe sa pagtatanggol ng mga detenidong pulitikal gayung sa panahong ito, alam kong naghihirap din ang pamilya niya?

MMA: Wala akong kongkretong ebidensya na maaring sabihin na pagsimula ng kanyang komitment. Pero kaagad, nung maumpisahan niya ang kaso ni Nilo Tayag, hindi nahinto ang kanyang komitment sa mga political detainees.

Talagang mayroong mga lumapit sa kanya. Pero yung mga walang abogado, ginagawan pa niya ng paraan na kung maaari sa law office na niya. Maaaring sabihin natin na may mga dahilan ito, napalapit siya sa mga detenidong pulitikal dahil tinataguyod din niya, na hindi niya pinag-iingay, ang mga prinsipyo't isyu na dinadala ng mga ito.

Maaaring sa karansan niya sa MCCL, nakapamuno siya ng epektibo at nakasama niya itong mga aktibistang ito. O maaari din namang dahil sa kanyang matibay na pananalig na dapat labanan ang pasistang diktadura ni Marcos dahil siya naman ay ipinakulong. Nagtagpo-tagpo itong mga bagay na ito at siya ay nakalikha ng kanyang paninindigan, pananaw, at ng kanyang mga kongkretong pagtulong sa mga detenidong pulitikal.

Natatandaan ko na doon sa kanyang nilabasan na programa sa BBC, "To Sing Our Own Song" yata yun, makikita mo na buong buo na si Ka Pepe. At yung pinakahuling salita niya

doon, napakaganda, hindi ko pwedeng ma-quote, napakalalim at napakalawak ng nilalaman.² At matay ko mang isipin, ano, ibig sabihin, radikal na pagbabago, rebolusyon siguro para sa iba ang kanyang tinutukoy doon. Ibig sabihin, long before he died, kasi nagpatuloy pa ang kanyang pakikibaka, buo na ang kanyang paninindigan para sa bayan, laban sa imperyalismong Amerikano at kung ano mang pang-aapi dito sa ating lipunan.

TGM: Totoo ba yung sinabi niya na ginamit sa iyo ang truth serum?

MMA: I would say that he was right.

TGM: Kailan ka na-release?

MMA: Early 1980.

TGM: Tapos sa pagka-release mo, nagkatagpo ba uli kayo ni Ka Pepe?

MMA: Nagkatagpo kami ni Ka Pepe accidentally. Dahil sa ako'y bagong labas, gusto kong ma-orient. Wala akong maisipang puntahan kundi si Nelia Sancho. Si Nelia Sancho naman, may interbyu siya kay Ka Pepe. Sabi niya, halika, matagal ka nang kinukumusta nun.

Nakita ko siya, niyakap niya ako, nilaro-laro yung bigote ko, sinabi niyang, “Ayan, di ka na detenido ha? You are now a free man. Pero hindi mo alam kung gaano katagal.” Sabi niya, “Nandyang pa iyan.” Tapos pinakain kami sa kanyang bahay, at tinuruan pa ako na “Kung ano man ang nalalaman mo sa nasyunalismo, sa imperyalismo, pinuhin mo ang iyong pagkilos at nang hindi ka nahuhuli.” At nagpunting Batangas pa, e. Ganun, ganun siya. Naghahain lang si Ka Nena sa amin. Tapos umaalis na, hindi na sumasama sa amin.

TGM: Sinabi niya ito mismo sa akin, Monico, na sa mga detenidong pulitikal, ikaw ang malapit sa kanyang puso. Noong nasa detensyon ka pa, lagi siyang nag-aalala sa iyo at sinusubaybayan ang iyong kaso.

Kung ano ang naging tugon ni Monico dito, nabura na sa tagal ng panahong nakatago lang ang U-matic tape sa aking kabinet. Sinira ng amag ang nalalabing bahagi. Alam kong may mahahalaga pa siyang sinabi, halimbawa, tungkol sa maraming kulay sa pulitikal na spektrum na bumubuo ng malawakang kilusan laban sa diktadura pagkatapos mapaslang si Ninoy Aquino, at ang sentral na lugar ni Ka Pepe dito. Pero di ko na maalala ang mga partikular na detalye. Maswerte nga na sa tulong ni Roland Tolentino at ng College of Mass Communication, naipalipat ko ang U-matic tape sa cd at may naisalbar pa na malaking bahagi ng interbyu.

Habang lumalayo na tayo sa panahong tinakluban ng awtoritaryanong rehimen (“evil government” sa salita ni Diokno) ang ating bayan ng kadiliman at karahasan, mahalagang gunitain na sa yugtong iyon, may mga nagsilbing tanglaw para maigpawan natin ang takot sa dilim at manatiling buhay ang pag-asang matatamasa muli natin ang mga karapatang pinagkait sa atin ng diktadura: ang magkaibigang Monico Atienza na di magapi ng diktadura gaano man kabigat ng mga pahirap na dinapat sa kanya at Jose “Ka Pepe” Diokno na gumamit ng batas para labanan ang ilegal na pag-iral ng batas militar at sa proseso nagpakita ng tunay na pagmalasakit di lamang sa mga detenidong pulitikal kundi sa bayan.

Dalawa silang pinagtagpo ng kasaysayan para ipakita sa atin na nasa tatag ng paninindigan, aktibong pagkilos, at kahandaang magsakripsiyong makakamit ang isang lipunang malaya, nagsasarili, makatarungan, maginhawa, maunlad at maligaya.

Mga Tala

(ENDNOTES)

* Teresita G. Maceda, *A Nation for Our Children: The Life and Vision of Jose W. Diokno* (Quezon City: Jose W. Diokno Foundation and ABS-CBN). Aired at 9 p.m. on December 4, 1987, ABS-CBN. Reaired at 10 p.m. on February 9, 1988.

1 Jose W. Diokno, "Martial Law in the Philippines," *A Nation for Our Children* (Quezon City: The Jose W. Diokno Foundation and Claretian Publications, 1987), p. 45. Lecture delivered at the Amnesty International's International Council Meeting, Cambridge, England on September 21, 1978.

2 Pinalabas ang *film-documentary* na "To Sing Our Own Song" sa serye ng programang *The Third Eye* ng British Broadcasting Corporation, London, 1982. Producer: Anthony Isaacs. Narrator: Jose W. Diokno. Dokumentasyon ito, mula sa perspektiba ni Jose W. Diokno, ng pulitikal na kalagayan ng Pilipinas sa ilalim ng batas militar at ang pagsuporta ng United States sa diktadura ni Ferdinand Marcos. Ikinamangha ng production team ang extemporaryong paglalahad ni Diokno sa buong dokumentaryo. Nagtapos ito sa sumusunod na pahayag ni Diokno na siyang tinutukoy ni Monico Atienza: *I know my people. I know other Third World people. I've worked with them, I've lived among them. And whatever your governments do, whatever our own elites and our own rulers do, and even if we have to wade through blood and fire, we will be free. We will develop. We will build our own societies. We will sing our own song.*